

բազում և փազում, քնակարուն և փնակարուն, բոլոր և փոլոր,
գանգատիմ և քանքատիմ, գնել և քնել, գուրպայ և քուրպայ,
դարձրնել և թարցրնել, դնել և թնել, ծիւն և ցիւն,
ծրի և ցրի, ծող և ցող, ջուր և չուր, ջնջել և չնջել, ջանք և չանք, և այլն:

Հագագային գրերուն մէջ՝ որ են հ, խ, ղ, ըստ աստիճանի փափկութեան՝ խ միջին է ընդ հ և ընդ ղ, որով և շատ անգամ լծորդ ընդ հի՛ ոչ միայն ռամկի՛ն հնչման մէջ ¹, այլ նաև ըստ նախնեաց գրութեան, ուստի և հնչման. ինչպէս հետեւեալ բառից մէջ՝ նախապետ և նախապետ, ախուվախ և ահուվախ, հաղթք և խաղթք, խղ և հղ, ահ և ախ, հոլ և խոլ, թոհուրոն և թոխուրոն, ճախճախուտ և ճահիճ, Ռախար և Ռախար, և այլն. բայց ու

րովհետեւ խ՝ ըստ արդեայց հնչման մերձաւորացոյն է ղի՛, ուստի սղագրութեանս մէջ կըրնան մի և նոյն նշանով գրողմուխ խ և ղ, թէպէտ և երկուքն ևս իրենց սեփական նշանն ունին, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ վերջը:

Նայ տուրէն իւրաքանչիւրն իրեն յատուկ նշանն ունի սղագրութեանս մէջ:

Ուստի մինչև ցայժմ աւանդածնէս հետեւանք կ'ենէ՛ որ Սղագրութեանս մէջ սեփական նշանն ունեցող

6 Չայնաւորք կան, որ են ա, է, ը, ի, օ, ու:

6 Երկարբաւք կան, որ են իւ, եա, այ, ոյ, եօ, ե:

29 Բաղաձայնք կան, որ են.

8	Լերկք.	պ, կ, տ, ծ, ճ, զ, ժ, վ:
8	Միջինք.	բ, գ, դ, ձ, շ, ս, շ, ֆ:
5	Թաւք.	փ, ք, թ, ց, չ:
3	Հագագայինք.	հ, խ, ղ:
5	Նայք.	լ, մ, ն, ը, ո:

Ուստի ընդ ամէնն 41 նշանագիրք կը կազմեն սղագրութեանս այբուբենը: — Ուրիշ յօ.

1. Յայտնի է ամենուրեք Սեփոյ գաւառականաց հ և ի տառից փոխադարձ ազատագործներն, ինչպէս նաև վանայ և Ռադիւլոյ ազգայնաց կեդրոնական Հոյառաստի՛ նշանագիրնակ հնչումն, որոց համար բանասիրի մը փոփոխութիւնն (Պար. Վ. Սրբանձման, Համեւ-Հարմ.)

դուածի մը կը թողունք՝ սահմանելու իւրաքանչիւր գրի՛ յատուկ սղագրութեան նշանն:

Կը հաւատեմ թէ իրենց գաւառային կոկորդան ձեւն յառաջ կու գայ այդօրինակ հնչումն. բայց և այսու հանգերձ չի գեղեկի այս փուլ հնչմանք՝ ուղղագրել նախնեաց ահագոյն գրութիւնն ի նիւտոյր:

ՀԱՄԱՌՈՏ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՏԵՍՈՒԹԵԱՆՍ ԶՄԱՐԻԲԱՍԵԱՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԵՆԷ .

ԸՍՏ Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՑ

Ըստ փոփազանաց մեծահամբաւ բարեկամի ուրումն՝ կը փութանք յարել յաւարտ Տեսութեան գմարիքսանեան աւանդութենէ ըստ Մ. Խորենացոյ՝ և զհամառօտ բովանդակութիւն գէթ էական մասանց նորին՝ ի զիւրութիւն ազգասէր և ճշմարտասէր հախուղից, որոնք կ'ուզեն յայտնել իրենց կարծիքը զտեսութիւնէս մերմէ: Սակայն փոփաքելի էր մեզ եթէ յամբողջութեան տնդ և յապացուցութիւնս զկայ առեալ՝ հտտանէին իրենց վճիռը, որոց տեղիքն և էջերը կը ցուցանեմք, քան թէ ի հակիրճ ծրագիրս՝ զոր իբրեւ կմախք ինչ ընծայեմք երկասիրութեանս:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1. Մովսիսի խորենացւոյ և կամ Հայոց պատմագրութեան ընդհանուր աղբիւրք են՝ Ա. Յոյն անգիր և զրաւոր մատենագիրք. — Բ. Ասորի և պարսկ մատենագիրք. — Գ. Եդեսիոյ, Մժքնայ և Սինոպի դիւանագիրք կամ մեհնաւ կան պատմիչք. — Դ. Քաղզէական հեթանոս մատենագրանք և մատենանք՝ բայց յունական և ասորի թարգմանութեամբ. — Ե. Հնոյն Հայաստանի ժողովրդական երգերն, զոյցք և վէպք՝ որք մինչև ցե դար կենդանի կը պահուէին հայ ազգաբնակչութեանց մէջ։ Բայց ըստ իս՝ այս ամէնքն երկու դիւանոր ժամանակի և դպրոցի կը վերածին, այսինքն՝ նախ քան զքրիստոնէական թուականն և յետ այնորիկ։ Առաջնոյն կը վերաբերին դէթ Պերոզի կամ Բերոսոսի, Ապողոդորոսի, Արիւդենոսի, Կեփագիրոնի, Մանեթոնի, Բազմավէպն Աղեքսանդրի, Մարիբաս Կատինայի, Հերոդոտոսի, Պտղոմէոսեան ճանապարհորդաց, և այլն, երկասիրութիւնքը, որոց հատուածներն կը ներկայացընեն մեզ հին արամէական մատենագրութիւնը, կամ դմատենագրանա Քաղզէացւոց և Ասորոց՝ յունարէն թարգմանութեամբք։ Իսկ երկրորդին կը վերաբերին ոչ միայն Եւագարոս, Կամարոս, Փղեգոնիոս, Արեւտոն փելացի, և Կալիսթենէսի, փերմիլիանոսի և Ամիլիանոսի, այլ նաև Մժքնայ, Սինոպի, Եդեսիոյ, Անու դիւանագիրքն և անոնց դպրոցաց մէջ քրիստոնէական թուականին Բ և Գ դարուց մէջ ծաղկող յոյն, ասորի, պարսկ և հայ մատենագիրք։ Բանասէրք ՚ի վաղուց կ'ենթադրէին հետք ինչ միջին իմն գրականական մշակութեան. ուստի ըստ մեր կարծեաց՝ այս երկու դպրոցաց և ժամանակամիջոցաց պարապը լեցընող և զանոնք իրարու հետ միացընող են Ղերուբնա, Ուղիւբ և այլ և այլ մեհնական մատենագիրք, զորս ընծայէ մեզ Մ. Խորենացի, և այլք կան

միւսն տակաւին անյայտք առ ՚ի մէնջ։

2. Բերոսոսի, Արիւդենոսի, Ապողոդորոսի, Կեփագիրոնի, ևս և Մարիբաս Կատինայի վրայ եղած հին և նոր քննադատից կարծիքէն եզրակացընելով, ըստ իս, այս երեք ճշմարտութիւնքս ՚ի յայտ գան. Ա. Ամենահին ժամանակի քաղզէարէն մատենանք և դիւանագիրք. Բ. Անոնց վրայէն եղած յունարէն և ասորի թարգմանութիւնք կամ լատ ևս թարգմանաբար երկասիրութիւնք, որով հետեւապէս հելլէն և ասորի թարգմանչաց պարք. Գ. Հին ասորեերենի կամ մանաւանդ ասորոսքաղզէական հնաւանդ հեղինակութիւնք։ Այս ճշմարտութիւնս նոյն իսկ Մ. Խորենացի իւր Ա. Դրոց Թ. գլխոյն մէջ կը վկայէ « Մարիբասս ասորոյն ձեռքով. քաղդէարէն մատենի գիւտով » (ի Մարիբասոյ) և ձեռքէն քաղզմանուքեան » յիշատակութեամբք։ Մանրամասն ապացուցութիւնքը տես Բազմավէպ Հանդ. հտ. ԽԱ. Պրակ. Բ. էջ 444 — 429 :

3. Վերոյիշեալ մատենագրաց խումբը կը կազմէ, ըստ իմ կարծեացս, յոյն — քաղզէացի թարգմանչաց դպրոցը, որոյ իբրև գլուխ և շարժիչ էր հռչակեալն ՚ի հնոց Բերոսոս։ Իսկ առանց ամենուն թարգմանութեան կամ թարգմանաբար յօրինուած յունարէն և ասորեանքն երկասիրութեանց իբրև սկզբնական աղբիւր համարելու է քաղզէարէն մատենանք կամ արեւելեան ազգաց պատմագրական մատենագրանք, զոր յիշէ Մ. Խորենացի։ Եւ Աղեքստոսգր Բազմավէպի կարծեցեալ երկասիրութիւնը հաւաքածու իմն էր ձոխ՝ վերոյիշեալ մատենագրաց թարգմանաբար յօրինուածոց, զորս Մեծին Աղեքսանդրի ժամանակ և կամ անկէ քիչ յետոյ թարգմանելով՝ ընծայեցին նմա իբրև գիտութեան սիրող Մեհե. նասայ մը, որ այնչափ հետաքրքիր էր իրաց արեւելեան աշխարհակալաց. և այս պատճառաւ թուի հաւաքածուն այն յորջորջեալ ՚ի հնոց Բազմավէպ Աղեքսանդրի։ Մեր այս կարծեաց

հաստատութիւն կու տան ոչ միայն Մակեդոնացի աշխարհակալին պատմա- գիրքն և անոր արևելքի մատենագրու- թեան և քաղաքականութեան մէջ իւր զացած մեծագոյն դերը, այլ նոյն իսկ վերոյիշեալ մատենագրաց հատուկօր հատուածք՝ զորս ընծայէ մեզ Եւսե- բիոս 'ի Քրոնիկոնի անդ։ Արդարև ա- մէնքն ևս իրենց պատմագրութիւնը նախաջրհեղեղեան թագաւորներէ և վիպասանական դէպքով կը սկսին, մի և նոյն գունով նկարագրելով, մի և նոյն անուանց և իրաց յիշատակու- թեամբ, մինչև անգամ մի և նոյն բա- ուերով և Սոսի և Շարի և Ների շըր- ջաններով՝ յայտնապէս կը յուշանեն թէ մի և նոյն դպրոցի թարգմանիչք են և մատենագիրք, մի և նոյն ժամա- նակի գաղափարներով սնած։ Սիով բանիւ, մի և նոյն դիպաց վրայ գրուած հնաւանդ դիւանագրքէ մը թարգմա- նած կամ թարգմանաբար յօրինած էին իւրեանց երկասիրութիւնքը և թէ մի և նոյն քաղղէարէն մատենի բնա- դրոշմն կը տեսնուի անոնց վրայ։ Ասոր մանրամասն քննութիւնը տես վերոյի- շեալ Պրակիրն 125 — 127 իջից էջ։

4. Իսկ արդ, որովհետև մարիբաւսեան պատմագրութեան աւանգամներն ևս նախաջրհեղեղեան թագաւորաց, ջըր- հեղեղի, աշտարակաշինութեան, քաղ- ղէացւոց թագաւորաց ողջաբանու- թեան, Բելեանց և Հայկեանց պատե- րազմին և անոնց անձնական նկարա- գիրքն ևս՝ յետ մանրադնին քննու- թեան մի և նոյն բնագրոշմն ունին, և համաձայն կ'ընթանան անոնց աւան- դածին, բաց 'ի կարծեցեալ տարաձայ- նութենէ մը, այս ինքն է Հայկայ ալ- գաբանութենէն, զոր յանուն Մարիբաւս կատինայի և Աբիդգենոսի 'ի մէջ բերէ Մ․ Խորենացի անկախ յԵւսեբիոսէ, արդ այսպիսի բացառութիւն մը բա- ւական և հաստատողական փաստ մը չէ առ 'ի մերժել զվաւերականութիւն Մարիբաւսեան կամ քաղղէական աղ- բեր և անոր աւանդածին, ինչպէս կը համարին հակառակորդք։ Վասն զի

կամ այն է թէ Եւսեբիոս իւր Քրոնի- կոնն յօրինած ժամանակ այն մասին չէ հանդիպած, կամ հանդիպելով իսկ՝ զանց ըրած է 'ի մէջ բերել, կամ նախ- նաբար 'ի մէջ բերած է՝ բոլոյց յե- տոյ ուրիշ հատուածոց հետ Հայոց պատմութեան վերորերեալ այն շնաշ- խարհիկ աւանդութիւնն ևս անյայտա- ցած է։ Ինչպէս օրինակի համար Յու- լիոս Կեսարին յաջորդող Կայսերաց և հիւպատոսաց անուանքն մեզի հասած չեն, զորս Եւսեբիոսի (Քրոն. էջ 397) նախընթաց այս գաղատարութենէս ե- րևի թէ յիշած է։ « Պատշաճ է 'ի սոյն յարել և զնոսա՝ որք Յուլեայ Կայսերէ ինքնակալք Հռովմայեցւոց Կաջին »։

5. Ուրիշ ապացոյց մի ևս գոյու- թեան հայկազունի իշխանաց կարէ ի- նել ըստ իս՝ զոր ընթեռնուիք առ Եւ- սեբիոսի (Քրոնիկ. Ա. մասն, էջ 40), Բաղմավէպն Աղեքսանդրի՝ Բերոսոսի մատենէն առնելով՝ 89 թագաւորներ կը թուէ Բաբելոնացւոց՝ յետ Նրհեղի ցկործանումն նորա 'ի Մարաց, և 45 թագաւորներ Ասորեստանեայց, Շամի- րամէն ցփուղոս։ Իսկ քաղղէացւոց 49, և Մարաց 19, որոնց 9ը թունաւոր կ'ա- նուանէ։ Սակայն այժմ Բաբելոնացւոց և քաղղէացւոց թագաւորներէն 36 միայն կը գտնենք հոն։ Իսկ Բերոսոսի յիշած այն երեք պետութեանց թագաւորաց գումարն 'ի միասին 199ի կը հասնի. և ըստ ճշդագոյն ժամանակագրութեան Պոսիւէի, Վուարսոնի և Փէիքսի 84 թա- գաւորոց անուանքն մեզի հասած են և ծանօթ 'ի ժամանակագրաց։ Իսկ մնա- ցած 118 թագաւորաց վրայ տակաւին խորհրդական քօղ մը կը ծածկէ, թէ- պէտ և արդի սեպածն արձանագրու- թեանց ընթերցմամբն և նորագիւտ ա- նուանց հնարագիտութեամբ կը ջանան բանասէրք պարզել զայն։ Ուստի ըստ իմ կարծեացս՝ Ասորեստանեայց և Մա- րաց այն անյիշատակ իշխանաց և բռնա-ւորաց քօղոյն տակը ծածկուած, և հե- տեապէս լինելու են նաև մարիբաւսեան պատմագրութեան կամ Մ․ Խորենա- ցւոյ յիշատակած Հայկազունի և կամ

Հայկազանց վրայ իշխող իշխանաց առաջնորդը, զոր Արիւղենոս անգամ յիշած էր յիւրում ազգաբանութեան, ըստ խորհրդացոյ: Անոնց բռնաւոր կռուելուն պատճառն 'ի ֆաղդէացւոց և 'ի Մարաց' ուրիշ բան չէ, բայց եթէ վասն զի ժամանակ ժամանակ Մեծին Արմենիոյ անկախութեան համար ապստամբութեան փորձեր ըրին, և երբեմն թօթափելով իսկ օտարին լուծը՝ բռնացիր են այն դաւառաքց և ժողովըրդոց վրայ՝ որոց իշխան կարգեալ էին, ընդգէմ միահեծան իշխանութեան Ասորեստանեայց և Մարաց: Այս բանս հաւանական է և համաձայն պատմութեան, եթէ Հայոց պատմական քաղաքական և կրօնական սերտ յարաբերութիւնը նկատելու ըլլան ընթերցողը: Ապացուցութիւնները տես բազմ' Հանդ. հտ. ԽԳ, Պրակ Ա. էջ 12-16:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԵՐՈՐ

1. Հակառակ Ֆրէրէի, Ռընանի, Գաղըրմէրի և համախոհից նոցա՝ ապացուցած եմք թէ Աղէքսանդր ոչ միայն ժամանակ ունեցաւ այլ և թարգմանել իսկ առաւ Նինուէի և Եկրատանայ քաղղէարէն գիւնանգիրը: Գոր յիշեն Մ. Խորենացի, և Մարիբաս և այլք. անտի հանց Հայկազունեաց պատմութեան մի մասն, իսկ մնացածը ինքն անձամբ Հայաստանի երգոց և կենդանի աւանդութեանց վրայ հիմնեալ երկասիրեց:

2. Վաղարշակայ ժամանակ ինչպէս անկէ առաջ և յետոյ քրիստոնէական թուականին մէջ համանուն Նինուէ քաղղէ մը կար՝ իբրեւ ոստան Ասորոց ընդ գերիշխանութեամբ Պարսից, և թէ յետ վերջին կործանմանն չմնաց

միշտ հետակորոյս 'ի գետնի, այլ հանդէն Տրոյիոյ նորոգելով անցաւ յաղագաց յաղգս: Բաց 'ի բազմութիւ պատմագրաց և ճանապարհորդոց ընդ Տակրոսի՝ վիայ են նաև այս ճամբարութեան հռովմէական կայսերաց իզոգիոսի, Տրայիանոսի, Մաքսիմիանոսի և Գորդիոսի Պիոսի դահեկանները Նինուէի կղզիակաջօխի (Ninive Claudioopolis) արարուածովք հանդերձ: Բ. Աբգարու առ Ներսէճ թագաւոր Ասորեստանի պրած պատճէնը, զոր Մ. Խորենացի երգած պատմէն առնելով մէջ բերել (Եհիբ Բ. ԳԼ. ԼԳ. էջ 231):

3. Մարիբաս կատինա ոչ եթէ 'ի Նինուէ, այլ 'ի Բաշ Կամ Բակարա քաղղըր զնայ, ուր թագաւորէր Արշակ. ուստի և հետեալէս, ըստ մեզ, Արշակ ոչ թէ նոյն ժամանակի Նինուէի գիւնաները ետ բանալ առաջի Մարիբասայ, ինչպէս ոմանք սխալ մեկնելով զՄ. Խորենացի՝ դատափետեղին զնա, այլ Բակորիոյ մուտենադարաններն, որք յառաջագոյն լեալ էին 'ի հինաւորէց Նինուէ, և ապա ժամանակաւ անցեալ 'ի ձեռս Մարաց և Պարսից: Այս ենթադրութեան ապացոյցները տես բազմ' Հանդ. հտ. ԽԱ. Պրակ Գ. էջ 225-229:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԵՐՈՐ

1. Ըստ մեր կարծեաց Մարիբաս կատինա էր արգարե ժամանակակից վաղարշակայ և պատմագիր որ մարասորի յաղգէ, զոր յիշէ և Ս. Հերոնիմոս (Մեկն. Եզեկ. Հտ. Ե. էջ 12), և գրեց նա բաց 'ի Հայոց՝ նաև ուրիշ առեւելեան ազգաց պատմութիւն մը, որոյ համար կը գիմէ առ նա Ս. Հերոնիմոս:

Կային թագաւորութիւնքն, զորս և յունականն զեկուցանէ պատմութիւն. յորոց միջի Ասորեստանեայցն թագաւորութիւն ասի 'ի թղթի անդ Աղէքսանդրի բաւեալ աւելի քան զհինգ հազար ամ. . . իսկ զՊարսիցն և զՄակեդոնացւոց անթուելեան մինչև ցԱղէքսանդր ձգէ յամս ութ հազար, և այլն:

1 Ս. Օգոստինոս Յաղաքս Բաղաբէն Աստուծոյ, հասար Ա. գիրք ԺԲ. ԳԼ. Ժ. կը վկայէ այսմ՝ խօսելով զԴանթ կործանող ժամանակակիցաց. առէ. «Շատ լիցի այն թուղթ Աղէքսանդրի մեծի՝ գրեալ առ Ոլիմպիոս մայր իւր՝ յայտարար վկայաստեութիւն քրիստոնէական իշխանացոյ, զոր առեալ էր նորա 'ի մեհնական քրոց, և 'ի նմա բովանդակեալ

2. Մար Աբասն այն՝ զոր համարին Պ. Պատկանեան և այլք ոմանք՝ իբրև զրիչ ոք Բ. կամ Գ. դարու եղբսիոյ դպրոցին, ըլլալու է Մար Աբաս Մըծուրնեցի սփեստէան, զոր յիշէ Սեբէոս։ Անհիմն է հակառակորդաց ընդդիմադրութիւնն թէ Մար վերադիրն հայր կը նշանակէ ասորերենի մէջ, և թէ Բ. և Գ. դարու եկեղեցական իշխանաւորաց կը տրուէր միայն։ Այլ ըստ իս՝ ինչպէս առ Հռովմայեցիս՝ ի հնումն Pater ծերակուտի անձանց կը տրուէր և առ Հայս՝ Հայր և Տէր իշխանաց կը արուէին, բայց յետոյ սեփականեցին ժառանգաւորաց եկեղեցւոյ, այսպէս էր և առ Ասորիս։ Բաց աստի, նաև ի հեթանոսութեան յիշին Մար մակա. նուամբ անձինք ոմանք։

3. Մ. Խորենացւոյ Մար իբասն եղած է աղբիւր և բնագիր սեբէոսեան արձանագրութեան, զոր տգէտ ոք անանուն աղաւաղելով՝ մասամբ ինչ Մար Աբասայ Մծուրնեցւոյ ընծայած է և մասամբ ևս Ագաթանգեղոսի։ Ասոր մանրագին բաղդատութիւնն և ապացոյցները տես Բազմ. Հանդ. վերոյ. յիշեալ Պրակին յէջն 229—237։

ՓԼՈՒՒ ՁՈՐՈՐԴ

1. Ընդդէմ արդի բանասիրաց ոմանց և Մ. Գարազաշեանի ապացուցած եմք, թէ արդարև ամենհին և անյիշատակ ժամանակաց ի վեր (ըստ Պ. Լընորմանի, Առձ. պատմ. հտ. Ա. էջ 511—516) Anarienne կոչուած բևեռագրութեան կիրառութիւնն 22 դար նախ քան զՔրիստոս սկսեալ կը հառնի ցՄԵԺՆ Աղեքսանդր և ցյաջորդս նորա։

2. Թէ՛ յետ այնորիկ այն արևելեան հին ազգաց մատենադարաններն յեղան ի յոյն և յասորի բարբառ, երբ արձանագրութեան սովորութիւնն դադրեցաւ, և սկսան գրել այլաբետիկ ի մագաղաթի և յայլ ինչ նիւթս, յորոց այնուհետև կարող էր օգտուիլ և իրօք օգտուեցաւ Մար Աբաս՝ Հայկա.

Պրակ Գ.

զունեաց պատմութեան մասին, Առայս ի մէջ բերուած են պատմական և եզրակացուցիչ աղապրոցներ. Բազմ. Հանդ. հտ. ԽԱ. Պրակ Գ. էջ 309—314։

ՓԼՈՒՒ ՀԽԳԵՐՈՐԴ

Ապացուցած ենք թէ անկարելի բան չէր Մար իբաս կատինայի համար՝ յեղուլ զաւանդութիւնս քաղղէարէն մատենադարանին ի յոյն և յասորի բարբառ, որովհետև այս երկու լեզուներն ևս այն ժամանակ տիրած էին արևելեան ազգաբնակչութեանց մէջ, ըստ վկայութեան Պ. Սախաուի հմուտ գերմանացւոյ, և այլոց յիշատակարանաց, զորս մի առ մի և ուշի ուշով ի մէջ բերած ենք, ըստ վկայութեան Էսսեբիոսի, Յովսեպոսի և Ասեմանեայ՝ բաղմաթիւ մատենագիրներ ունեցոյն Ասորիք, որք թէ առ տէրութեամբ Ասորւոց, և թէ առ իշխանութեամբ Քաղղէացւոց և Ասորեստանեայց, զոյգ ընդ Սանրոնիաթոնի և Մնազէի ծաղկեցան յերբեմն ժամանակի՝ Դամասկոսի, Տիրուսի, Սիդոնի, Հեղիուպօսի, Բաբելոնի և Նինուէի մէջ։ Ուստի ընդդիմախօսից դժուարութիւնքն աւելինոր ասորերենի համար են, որ քրիստոնէական թուականին Բ. և Գ դարուց մէջ բարդաւաճեցաւ, և ոչ եթէ բոլորովին նոր ինչ հնարեցաւ, քան թէ հին ասորա—քաղղէարենի համար։ Սակայն հակառակորդաց կարծեցեալ այդ Աքելլէսն ևս իւր գոհացուցիչ լուծումն ստացած է մեր երկասիրութեան Ե. գլխոյն մէջ. տես Բազմ. Հանդ. հտ. ԽԱ. Պրակ Գ. էջ 314—318։

ՓԼՈՒՒ ՎՅՅԵՐՈՐԴ

1. Մարիբասեան երկասիրութեան բովանդակութիւնն ուղիղ դատելու համար պէտք է լաւ ուշ դնել, թէ Ա. Ոյմարիբասեան երկասիրութեան նախնական աղբիւրն կամ քաղղէարէն մատենան է հոն ամէն բան աւանդողն, և ոչ ալ զայն հաւաքող և ընդարձակող

Մար իրանս: Բ. Ալէկ զանազանելու է թէ Մ. խորենացի իբրև լոկ թարգման կամ հրատարակող չէ Ասորի հեղինաւ, կին և ուրիշ աղբերաց, այլ իբրև ընդարձակող, յօրինող և ճարտար մտտեճագիր, վարժ և հմուտ արեւելեան լեզուաց, կրօնից, պատմութեան և վիպասանական աւանդութեանց, որոց 'ի դրաւոր և յանգիր աւանդութեանց օգտուելով, և իւր սեփական մտաց և գիտութեան երկունքն ևս անոնց հետ զուգելով՝ կը վճռէ և կը գրէ, երբեմն խրթին և սեղմ լակոնաբանութեամբ, և երբեմն քերթողական և հայրենասիրական խանդիւ բորբոքած: Գ. Այս կամ այն աղբի մասնաւոր ժամանակագրութիւնը չի գործածեր, այլ մերթ շրէից գրոց ոճոյն կը հետեի, մերթ Պարսից թագաւորաց հետ բաղդատելով և երբեմն իրեն յատուկ ժամանակագրութեամբ, ըստ Ռիզէի:

2. Իւր Ա. գրոց Թ. գլխոյն մէջ մարիբասեան երկասիրութեան հեղինակըն երեք անուններ կը յիշէ՝ ի ֆաղգէական մատենէն, Զրուան, Տիւաւն և Յարեխարէ, որք են Յննդոց Սիւմ, Գամ և Յարեթն, Զրուան կամ Զարվան (Zarvan) է զանգիւրէն անուն ինչ վաղիմի, որոյ Յօյն կոտորոս անունը կուտան, և գտանի 'ի ֆրոնիկոնն Եւսեբիոսի: ԶԵարեթնութէ ոմանք յունարէն Եարետոս (Japetos) կարգային, (որոյ վրայ, կը համարի Մ. Գարապաշեան, թէ խորենացի աւելցուցած ըլլայ տըղութեան թէ մասնիկը), բայց յայտնապէս կը սխալին. ուստի մենք էմպլատի, Լընորման և ֆիկտէի վկայութեանց վրայ հաստատուել կ'ըսենք թէ յիւրաի Յարեթնութէ դերադրական աւան մ'է, բայց սանսկրիտ յարաւորութեամբ կամ իւրաւորութեամբ անուան ճիշդ թարգմանութիւնն է, որ ցեղապետ կը նշանակէ, և թէ Բեբրոսոսի կամ Ս. Գրոց թարգմանութեամբ մտաւ առ Յօյնս, և Յարեթնութեամբ յայրորդեց աւոր որդին Պրոմէթէս (Prométhée), ըստ դիցաբանութեան Հելլենաց:

3. Դարձեալ, Մ. խորենացի Մեհրույ,

Սիւրաք և Թակիրաք երեք անուններն ևս 'ի մէջ կը բերէ, որք նոյն են Յննդոց Գոմերի, Թիրասայ և Թորգոմայ հետ. բայց Յննդոց ազգաբանութեան հետ խառոր համեմատութիւն ունին. այսինքն առ Մ. խորենացոյ կամ ըստ մարիբասեան աւանդութեան՝ առանձին ծնունդք են Մերոդ և Սիրաթ, իսկ ընդհակառակն Յննդոց ազգաբանութեան մէջ Գոմեր և Թիրաս 'ի միւսմ գծի կան իբրև անմիջական որդիք Յարեթի, և յիրկորդում գծի գտանի Թորգոմ (Թակլաթ). այս ըստ մեզ բաւական ապացոյց մ'է ընդդէմ են, թաղութեան Մ. Գարապաշեանի, որ զՄերոդ և զՍիրաթ՝ Գոմերի և Թիրասայ անուանց տառերու փոփոխմամբ Մովսիսի խորենացոյ խաղախութեան եղած կը համարի: Արդ ըստ մեր կարծեաց ինչպէս Հայոց Սնահիտըն Լատինացոց Տիւաւնի շրջուն տառագրութիւն մի է, բայց Հայոց ընծայելի է և ոչ մասնականի ումնն. այսպէս և Մերոդն և Սիրաթ՝ Հնգա, մատենին Գոմերի և Թիրասայ տառագրութիւնն, այլ Ասորեստանեայց կամ քաղէտարէն մատենին ընծայելի է, և ոչ թէմ Հայոց պատմահօր խաղախութեան:

4. Մ. խորենացի ըստ մարիբասեան աւանդութեան Հայոց Նախահօր և աւոր յաջորդաց անուանքը ցԱրա Գեղեցիկ՝ անմիջապէս 'ի Թորգոմայ տայ սերել և ինչոյնէ անտի այսր, համաձայն վարեւելով ընդ ժամանակագրութեան Յննդոց գրոց և Ասորեստանեայց: Բայց իբրև հաստատուն և որոշ կէտ մեր պատմութեան, մարթ է նկատել ըստ իս Արամայ և այսր, զոր զնէ իբրև ժամանակակից Նինոսի և Արա համու:

5. Հայկայ յաջորդաց յիշատակութիւնը կ'ընէ երկրորդ անգամ՝ առնելով յԱրիւղենոսէ. բայց այս անգամ յԱրայէն 'ի վեր Ելանէ ցԱրմաւել, առանց յիշելոյ զՀայկ, Շատ հետաքրքրական է խորենացոյ բայտարութիւնն, թէ «Եւ զայս մեզ Արիւղենոս

յիւրում առաջնում արձանականի 'ի մանր ազգաբանութեան ասէ ք. և աւագացոյց է թէ նա յառաջագոյն ակա-նատես եղած էր Աբիւղենոսի այդ գը-րութեանն կամ Աղեքսանդրիոյ մա-տենադարանին մէջ կամ յեզեքսիա և կամ այլուր. բայց Հայոց պատմու-թիւնը դրած ժամանակ՝ չկարաց ու-նել զայն: Սակայն մենք բաց 'ի զանա-զան ենթադրութեանց՝ այս կերպով կը համարիմք լուծել այս կնճիռս. այս ինքն է, վերոյիշեալ երկու (բայց տար-բեր կարգաւ) Հայկազ և անոր յաջոր-դաց անուանքն կը գտնուէին արդէն մարիբասեան երկասիրութեան մէջ. ո-րոյ հեղինակն Հայկազունեայ պատ-մութիւնը յօրինած ժամանակ՝ անոր նախնական ժամանակի իշխանաց ազ-գաբանութիւնը քաղէէարէն մատենէն և կամ անոր թարգմանութեանէ մը առնելով՝ ընդհանուր կերպով մը յի-շած է զանոնք. այլ յետոյ նոյն հեղի-նակն հանդիպելով (հաւանօրէն վե-րոյիշեալ Աղեքսանդրի Բագմավիպի հա-ւաքածոյոց մէջ) Աբիւղենոսի հա-տուածոց միոյն, զոր հեղինակն նմա-նապէս քաղէէարէն մատենադարա-նէն թարգմանած էր, և քաղէէարէն բնագիրը թարգմանած կամ թարգ-մանաբար յօրինած ժամանակ՝ այդ փոփոխութիւնն ըրած էր, Մար Ի-բաս առանց անդրադառնալու՝ ուզեր է զայն 'ի մէջ բերել 'ի հաստատու-թիւն Հայկազունի իշխանաց ազգաբա-նութեան, իբրև նոր աղբիւր համարե-լով Աբիւղենոսի այդ աւանդածն՝ մինչ-դեռ իրօք ինչպէս ըսուեցաւ՝ մի և նոյն քաղէէարէն մատենանն եղած էր: Իսկ Մ. Խորենացի յետ ժամանակաց տեսնելով այն անուանց կրկին յիշա-տակութիւնը Մարիբասոյ երկասիրու-թեան մէջ յանուն Աբիւղենոսի, այն պատճառաւ յԱբիւղենոսէ աւանդած կը համարի. և այս՝ Մ. Խորենացոյ վե-րոյիշեալ խօսքերէն իսկ կ'իմացուի. ուստի և անոր «'ի մանր ազգաբանու-թեան առաջին արձանական» ըսածը, 'ի Մար իբասոյ աւանդած ազգաբա-

նութեան արձանականն համարելու ենք և ոչ եթէ Աբիւղենոսի:

6. Մարիբասեան երկասիրութեան մէջ Արամէն սկսեալ ցվահէ աւանդած իշխանք և թագաւորք՝ մի միայն ժա-ռանգական յաջորդութիւն և ազգա-տոհմ չեն կազմեր, այլ գտնազան, ուս-տի և հետեապէս, ըստ մեր կարծեաց, ոչ թէ մի միայն՝ այլ երեք՝ բայց կար-ձատե հարստութիւնք յաշորդեցին Հայկազունեայ իշխանութեան մէջ: Առաջինն սկսաւ Արամաւ, և անոր քա-ղաքործութեամբք տարածեցաւ ընդ ծով և ընդ ցամաք, յարեմուտս և 'ի հարաւ. երկրորդն Պարոյրիւ և երրոր-դըն Տիգրանաւ: Այս յայտնապէս կը տեսնուի ոչ միայն Մ. Խորենացոյ Ա. գրոց իԱ և իԳ գլխոց մէջ ըրած բա-ցատրութենէն, այլ զի Ա. արտաքին պատմագրութիւնն այս երեք թագա-ւորաց անուանքը կը յիշէ և անոնց մա-սին գրեթէ կատարեալ համաձայնու-թիւն կը ցուցանէ տոհմային պատմա-գրութեան հետ. Բ. սեպաձև արձանա-գրութեանց մեզի ընծայած պատմու-թիւնն և հնոյն Հայաստանի երգերն և զրոյքք լաւ ևս կը հաստատեն զայն:

7. Յայսմ ևս մարիբասեան աւան-դութիւնն Հայկազունեայ մասին գոգ-ցես գլխովին նոյն բնագրոյմն ունի՝ զոր ինչ ընծայեն մեզ հաստաւածք Բերոսո-սի, Աբիւղենոսի, Կեփաղիոնի և Աղեք-սանդրի Բագմավիպի. ուրիմն մի և նոյն քաղէէարէն մատենէն հանուած են յոյն և ասորի թարգմանութեամբ, բայց Հայաստանի նախապատմական ժամա-նակի մուսայից և յիշատակագիր տա-րեգրաց աւանդութեամբք ճոխացած:

8. Հնոյն Հայաստանի անդիր աւան-դութիւններն, զորս տոհմային մատե-նագիրք յիշատակեն վէպք, երգք վի-պասսևնութեան, երգք բուեղեաց, Ջը-րոյցք և Առասպելք անուանակոչու-թեամբք, ըստ մեր կարծեաց, երկու գլխաւոր դասակարգութեան կը վերա-ծին, այս ինքն է, Գիրք ժողովմանոյ կամ ժամանակագրութիւն և երգք վի-պասսևնութեանց, Ուստի և հարկաւ ոչ

միայն կրկին պարբերութեան ժամանակի, այլ նաև կրկին նիւթոց և հեղինակութեան կը վերաբերին: Առաջին պարբերութիւնն կը պարունակէ բոլոր Հայկեան հարստութեանց ծրագիծ պատմութիւնը ցվահէ, բայց ընդհատեալ և խառնաշփոթ գիպզը լի, զոր կարեւր կոչել դիցազներգութիւն կամ մեհենական պատմութիւն և առնոց հեղինակներն ևս յորըըջն սեփական անուամբ յիշատարար և կամ մեհենական և քրմական պատմագիրս: (Խորենացի, գիրք Բ. գլ. ԽԸ), որպէս էին առ եգիպտացիս և առ այլ ազինս: Այս երգոյ և հեղինակաց նիւթ եղած են Հայկայ, Արմենակայ, Անուշաւանայ, Արա Գեղեցկին, Առէզնեբու, Շամիրամայ, Վահագնի, Բիւրասպի Աժգահակայ, Բարչամու և այլոց սոյն օրինակ կրօնական իրաց և դիցազանց արարուածներ: (Տես Մ. Խորենացի, Ա. գլ. Ժ. ԺԵ. ԺԶ. ԺԷ. և ԺԸ):

Իսկ Արտաւազդայ, Արտաշեսի, Արգամայ, Սաթկնկան, Մարաց գերեաց, Վահէի, Տիգրանայ, Պարոյրի, Կոռնակայ, Սկայորդոյ, Արամայ և քանի մի այլ իշխանաց և գիպզն վրայ աւանդածներն՝ կը կազմեն ժամանակագրական և պատմական մասը. և են գործ յիշողութեան վերականգնաց կամ լաւ ևս արքունի պիտիւներո: (Մ. Խորենացի, Ա. գլ. ԽԱ): Ասոնց և բոլոր վերոյիշեալ կէտերու քննութիւնքն և ապացոյցները տես Բազմալէպ Հանդ. հտ. ԽԲ. Պրակ Ա. էջ 35—49:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԵՄԵՐԴ

Իբրև իրողութիւն ինչ հաւանականագոյն ըստ ինքեան, և յաւանդութիւն ազգիս և յանուանակոչութեան աշխարհիս և ևս պատմական վկայութեամբ Մարիբասայ և այլոց մատենագրաց ապացուցեալ պէտք է ընդունել զգոյցութիւն Հայկայ՝ իբրև նախահօր և նախապետի ազգիս Հայոց կամ Արմենիներու: Վասն զի վկայեն այսմ նախ

Գիրք Հրէից և հեթանոսաց, կոչելով զՀայս և զԱրմենիս որդիս Թորգամայ. իսկ որովհետև (ինչպէս ցուցաւ) Հայկ է անմիջական յաջորդ Թորգամայի (Թորգոմայ), և Հայք յանուն Հայկայ կոչին Հայ, որպէս և յանուն Թորգ—Արմայի՝ Արմէնք. ուրեմն եղրակացութիւնն ինքնին յայտնի է: Բ. Տոհմային գրաւոր և անգիր աւանդութիւնք և մատենագիրք զինքեանս կ'անուանեն ոչ միայն Թորգոմեանս, այլ և Հայկեանս: Գ. Բնդդէմ հանեմք առ այս՝ Մ. Գարագաշեանի զվկայութիւն Բուզանդայ, որ կ'ըսէ (Ե. Լ.) « Սգային զԵբրեւս ... ամենայն սահմանք Հայոց, հայ լեզուն առ հասարակ »: Եւ Զենոբ Գլակ խօսելով 'ի իմ լի ուրեք զՀայոց՝ կ'ըսէ. Զազգը Հայկազնեան, ուրեմն անտեղի է համարել զՀայի իբրև անուն ինչ լոկ վիպասանական: Գարաշեանի աւարկութեանց լուծումը տես Բազմ. Հանդ. հտ. ԽԲ. Պրակ Բ. էջ 123—130:

ԳԼՈՒԽ ՈՒՅԵՐԴԴ

Ազգս մեր և աշխարհս իրեք վերագիր անուններ կրած է յիւր վերայ 'ի նախապատմական ժամանակաց 'ի վեր, այսինքն են Արմնիք կամ Արմենիս, Թորգամայ կամ Թորգոմացիք, Հայ և Հայաստան: Առաջինն սովորական էր առ արիական ազինս, երկրորդն առ սեմական ազգս և 'ի լեզուս, իսկ երրորդն առ Հայս և առսինն: Թէպէտ և երեքեան իսկ անյիշատակ ժամանակի հնութեան մէջ կ'ընկղմին, բայց ըստ մեզ՝ անոնց ծագումն յաջորդաբար եղած է և յայլ և այլ ազգապետաց յառաջ կու գան: Թորգոմացի ըսուած են՝ ըստ մեր կարծեաց՝ 'ի Թորգոմայ, որոյ անմիջական սերունդ կը համարուի Հայկ: Հայ և Հայաստան 'ի Հայկայ ծագին, և ոչ թէ Հայկ անունը 'ի Հայ բառէն, ինչպէս համարին ոմանք նուազական կարծելով զայն: Իսկ Արմենիս և Արմէնք՝ յԱրմենական անտի յառաջ կու գան, որ է

Հայր և առաջնորդ երկրորդ գաղթական.
նութեան 'ի Հայաստան:

ԳԼՈՒԽ ԽՆՆԵՐՈՐԴ

1. Արարատայ կամ Ուրարդույ ա.
նուն ծագումն և նշանակութիւնն,
ըստ իս՝ երկք ազգաց աւանդութեան և
լեզուաց մէջ պէտք է որոնել, այսինքն
է սեմականին, ինչպէս են երրայեցիք
և Ասորեստանցիք, արիականին կամ
զանդիկ լեզուաց մէջ, Հուսկ ապա Հայեւ
րենի և հնոյն Հայաստանի աւանդու
թեանց մէջ: Հնգամատեանն թէպէտ
և իբրև պատմական և գրաւոր յիշա
տակարան ամենէն հնագոյնն է՝ որ 'ի
գործ ածէ զայն, և այն բառին երրայե
ցերէն լուծումն է Ar կամ har (լեռոն)
և rad (սասանումն) որով լինի լեռոն
կամ երկիր սասանման, բայց ըստ իս
աւելի հաւանական է կարծել թէ այդ
անունն ծագումն և գործածութիւնն
սանսկրիտ լեզուէ յառաջ գայ, և թէ
նախ արիական և յաբեթածին ազգա
բնակութեանց մէջ կը գործածուէր, ո.
րոց մէջ ցեղն ևս Հայք էին կամ Ու
րարդիք (Ալարոտեանք՝ ըստ Հերոդո
տոսի և այլոց), և անոնց աշխարհա
գրական դրիցը սեփականեալ. յորոց
ապա առաւ Հնգամատենին հեղինակն,
և Ասորեստանցիք ըսին Ուրարդի կամ
Արարդին: Հայք մերթ Արարատ կը
գրեն համաձայն սեմական ազգաց, և
մերթ Այրարատ կը կոչեն, համաձայն
սանսկրիտի կամ արիական ազգաց
Aryaratha (Այրարատ):

2. Մ. Խորենացի (Գիրք Ա. գլ. ԺԵ,
և ԺԶ), և Փաւստոս Բուզանդացի՝ վեր
ջին մասնիկը համաձայն արիականին
դաշտ կամ բնակութեան տեղի թարգ.
մանեցին, իսկ առաջին մասնիկն իբ
րև յատուկ անուն համարելով ըսին
Արայի դաշտ: Սակայն այս մեկնու
թիւնս ոչ ուղիղ թուի մեզ. վասն զի
Արարատ բառն կամ պէտք է ամբող
ջապէս յարիական և 'ի զանդիկ մաս
նեցանց կազմուած ըլլայ և կամ 'ի հայե
րենէ: Ուստի կամ Այրարատն հայե.

րէն այլ սրտոյ կամ սրտատուրի
թարգմանելու է, և կամ արիական
Ar կամ Arya (սպիտակ, ազնիւ) և rad
կամ ratha (տեղ, բնակութիւն) մաս
նեցանք, որ լինի բնակութիւն ազնիւ
կամ սպիտակ (ցեղի), ըստ վկայու
թեան Բիւռնուֆի, և շատ աւելի ճիշդ է,
ըստ իս, որովհետեւ այն արիական ըս
պիտակ կամ ազնիւ յազգաց՝ սերեալ
ցեղ ինչ էին նաև Հայք կամ Արմէնք
Ուստի և հետեւապէս ոչ եթէ Արարա
տըն ուղղակի Արայէ՝ այլ Արա յա
տուկ անունն զանդերէն Ary կամ A
rya հասարակ անունէն ընկալաւ իւր
յորջորջումը. յետոյ ժամանակաւ Արա
հաստատուելով այն տեղ իւր բնակու
թիւնը (rad), երկիրն ալ ըսուեցաւ Ա
րայի կամ սպիտակ ցեղի երկիր: Ար
գարեւ հնդկային և արիական ազգա
բնակութեանց շատ տեղեր այս պատ
ճառաւ է որ յառ (rad) կը վերջանան:
Բնդարձակ ապացոյցները տես Բազմ.
Հանդ. հտ. ԽԲ. Պրակ Բ. էջ 133-136:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՆՆԵՐՈՐԴ

1. Արմէնիա անունն ծագումը ո.
մանք ընդ Պոյարի՝ har (լեռոն) և
Minni (Մինույ) յառաջ եկած համա
րին, որով լինի լեռոն կամ երկիր Մա
նաւազայ, Սակայն մենք աւելի հաւա
նական կը համարինք թէ Արմենակայ
առում է այդ անունը, որ նոյնպէս
զանդիկ Ary (ազնիւ) և Men կամ
Meny (մարդ) մասնիկներէն կը բաղ
կանայ. և արգելեալ Արմենակ եղաւ
յետ Հայկայ՝ որ երկրորդ գաղթական
նութեամբ տարածուեցաւ Հայաստա
նի մէջ, և բոլոր այն երկրի ընդարձա
կութեան և ազգաբնակութեանը վրայ
գրոյմեց իւր անունը, Արմենիա անու
նը կը տրուէր 'ի հնումն՝ բոլոր Մեծին
Հայաստանի կամ Արմենաստանի. իսկ
Մանաւազեան երկիրն մասնական նա
խարարութիւն ինչ էր մեծին Արմե
նիոյ. որով Արմենիոյ ծագումը չէ մարթ
'ի Մանաւազայ յառաջ եկած համա
րիւ:

2. Յետ այնորիկ Արամ իրիւ առաջին թագաւորն և աշխարհակալ տիբելով Արմենիոյ և բնդարձակելով աւոր սահմանները՝ նաև իրանի վրայ զրոյմեց իւր անունը. յորմէ կոչի թեբևս՝ զիրս Զենդապէստայ՝ Arran կամ Arram.

3. Արմենիոյ անուան յիշատակութեան իբրև հնագոյն և պատմական հաւատարմք է Դարեհի Վշտասպետ սեպաձև արձանագրութիւնն, յորում 'ի մէջ նուաճեալ դաւառաց զտանի և Արմէնիա՝ Բայց վերոյիշեալ մեկնութեամբ շատ հաւանական է անոր հընովթիւնը 'ի վեր հանել ցԱրամ' և ցԱրմենակ, անդր ևս գուցէ և ցԹոգարմա:

4. Հայք վեցերորդ դարու նախ քան զԳրիստոս, կամ Թորգոմացիք՝ շնն օտարասեռ ժողովուրդ ինչ Ուրարկոյ բնակիչներէն կամ յԱլաւտեանց, և ոչ իսկ 'ի փոխգացուց սերեալ և դադիեալ 'ի Հայս. այլ մի և նոյն ցեղի մի մասն է՝ որ Արամոյ աշխարհակալութեանց հետեւելով և տուրեւ ուրթեամբ տարածեցաւ 'ի Թեառդիա և 'ի Կապադովկիա, և անդ հաստատեցաւ. Բայց յետոյ նեղուելով յօտարասեռ ժողովրդոց՝ անոր մի մասն վերագործաւ յարեմոսեան Հայաստան, որոց իշխեցին զառաջինն Երուանդ և Տիգրան, և վերջինն ձգեց Հայկազունի թագաւորութեան երկրորդ հարստութեան հիմը, որ շատ երկայն շտեկ, այլ ներքին յեղափոխութեան մի առթիւ՝ Դարեհի Վշտասպետայ հարկատու նահանգ եղաւ Այս մասին Հեռոգատուի և Պ. Լընորմանի կարծիքն և առարկութիւնքը յրելով՝ բազմաթիւ ապացոյցներ 'ի մէջ բերուած են 'ի Բազմ. Հանդ. հտ. խօ. Պրակ Գ. էջ 220 - 238:

5. Անոնց ձեռքով զօրացաւ Հայկազունի կուսակալն մեր Զարեհ յարեմոսեան. նոյն ժողովուրդն մեծ գեր խաղաց Արշակունի թագաւորութեան կանգնման միջոցին և Արտաշեսի, Տիգրանի և Միհրդատոյ պատերազմաց և յաղթանակաց մէջ. նոյն Հայերն

կացին 'ի Թրակիա Գ. Ե. 2. և Է. դարուց մէջ և Բիւզանդական կայսրութեան բազմաթիւ թաղաւորներ և քաղաքաւորներ զօրավարներ հանեցին ընդդէմ Աւարաց, Հոնաց, Գոթացոց, և այլն. անոնց յաջորդներն և սերունդք՝ առիւծի կորեանց նման որջացած կը սպասէին Տաւրոսի և Անտիտաւրոսի լիբանց մէջ, և հուսկ ապա հալածելով զՅոյն՝ հաստատեցին զթագաւորութիւն Ռուբինեանց:

ԳԼՈՒԽ ՄԵՏԱՍՏԱՆԵՐՈՐ ԵՒ ԵՐԿՈՍՏԱՆԵՐՈՐ

Հայաստանի կամ Արմենիոյ միահեծան թագաւորութիւնը մարթ է ցԱրամ անդր 'ի վեր հանել, ըստ արտաքին պատմագրաց և պատմաբանօրէն. այլ աստիկ և անդր՝ ցեղապետութիւնք և եթ են և նախարարական վարչութիւնք, և չէ կարելի պատմաբանօրէն վճիռ հասանել զորպիսութեանէ նոյնն, այլ ենթադրութեամբք գտուել, թէպէտ և հնոյն Հայաստանի աւանդութիւններն և նորապիւտ յիշատակարանք կը մատուցանեն մեզ թեկինչ արիւղեանան՝ 'ի զիւտ անոնց ինքնավարութեան և քաղաքային կապութեան: Ասոր ապացոյցներ տեսաւելի բարդաւած ժԱ. և ԺԲ. զխոց մէջ 'ի Բազմ. Հանդ. հտ. խօ. Պրակ Գ. և Ա. էջ 315-321 և 11-16:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԵՏԱՍՏԱՆԵՐՈՐ

1. Թագաւորք Նայիրի, Աղձնեաց, Ծափաց, Վանայ կամ Մաննայ (ըստ սեպաձև արձանագրութեան), Մշոյ (Մուսասուրի), Միդիսի կամ Կարնոյ, և այլն, զոր ընծայեն մեզ բանասէրք՝ հանելով 'ի սեպաձև արձանագրութեանց Վանայ, էին ըստ մեզ անկախ 'ի թագաւորաց Արարատայ և երբեմն ոխերիմ թշնամիք, հաւանօրէն ևս օտարասեռ ժողովուրդներ: Սկայորդին և Պարոյր Հայկածիմիք էին. Բայց նոյնը չէ մարթ ասել առանց տարակուսի Պարոյրին յաջորդող ամենայն իշխա:

նայ համար, և որք կանխեցին քան ըզնա. Տիգրանէն ցվահէ եկող իշխանը հաւանորէն հայազուրէք էին:

2. Պարոյր եղաւ առաջինն յետ Արամայ, որ զինու զօրութեամբ միացոյց վերդիշեալ նահանգաց նախարարութիւնները Արարատայ թագաւորութեան հետ, և եղաւ միահեծան տէր: Նոյն ինքն իբրեւ զաշխակից Մա-

րաց՝ մեծամեծ դեր խաղաց Ասորեստանեայց դէմ և ի կործանման Նինուէի, և ինքն Արարատեան թագաւորութեան փառքը վերականգնեց, աւոր դորական թշնամւոյն անկմամբ: Այս մասին արձանագրութեանց տուած հետաքրքրական պատմութիւնն և աւելանք տես ի Բաղմ. Հանգ. հտ ԽԳ. Պրակ Բ. էջ 108 — 113:

Հ. ԲԱՐՍԵՂ. ՍԱՐԳՈՅԵՍ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԹՈՇԻՍ

Հետեալ համառոտ տեղեկութիւնը Ստեփանոս Թոշայի վրայք՝ կը քաղենք Սաղովկ Պառոնշ հայագի քահանային կիսապատշաճ ակնարար Հայոց Փոտոյիոյ անուամբ մատենէն, որ տպագրեալ է ի Լէմպէրկ 1856 ամին, ի լեհ լեզու: Իսկ Ստեփանոսի Հայկազնեան բառարանին վրայք նոխացոյն տեղեկութիւն ստանալ փափաքողաց, ցոյց կու տամք նոյն գրքոց վրայ գրուած հմտալից ճառ մը ի Բաղմաւ վէպն 1852 ամին, էջ 86:

Թոշա Ստեփան, որդի Ստեփանի Թոշա, ծնաւ 28 մարտի 1670 ամին, ի Կամենից քաղաք Փոտոյիոյ: Ի մանկութեան իւր հոգեւէր և հեղ բարոք՝ նշան տուաւ որ արժանաւոր է հոգեւորական կարգի. վասն որոյ առաքեցաւ ի Հոռով, ուր ի Մաւալոցին Ս. Հաստոց, իւր անխնայ հետողութեամբ յուսմանս՝ այնչափ առաւ զնաց՝ որ արժանի եղաւ փիլիսոփայութեան և աստուածաբանութեան վարդապետ կոչուելու: Քանի մի տարի վերջի՝ քահանայաւորով՝ դարձաւ ի Փոտոյիոյ, հետը բերելով յանձնարարական նամակ մի առ ներկայացուցին Ս. Գառնէն ի Լեհաստան:

Եւանդագին և անխնայ քարոզելով զբան Տեառն, և հսկելով ի վերայ այգոյ Տեառն, քիչ տանէին Սթանիսլաւի ժողովրդապետութիւնը ձեռք առաւ: Քետոյ եղաւ ևս Աւագերէց (decanus) Փոտոյիոյ և Փոքոցի եկեղեցեաց: Մեծ գործունէութեան ցոյց տուաւ այս պաշտօնիս մէջ, որով քիչ ատենէն Մեծաւորի (official) պաշտօնն իրեն յանձնուեցաւ: Բարեկարգեց Փոտոյիոյ, Փոքոցի և Սկմբոճի եկեղեցիքը, ուր մինչև յետին ժամանակս նորա մաշտոցով կը վարէին: Նա այն տեսակ անձանց կարգէն էր, որք արհամարհելով զփառս աշխարհի, միայն յերկինս յառած են իրենց աշ-

քերն, և առ ոտն կոխելով զամենայն՝ միայն Քրիստոսի օրինաց կը հետևին, և նորա դիմաց միոյն ծունդ կը կրկնեն, որոյ հարկ է որ զենն ծուր ամենայն արարածք: Բոլորով արտի նա տուած էր ինքզինքը ճանապարհին փրկութեան, վասն որոյ մեծ եղաւ նորա գիտութեան և արդարութեան անունն, և պատգամ էին նորա խօսքերն ազգայնոց առաջի: Սակայն ոչ միայն ազգայինք նորա խորհրդով կը վարէին, այլ և օտարը դժուարակնճիւն պատահարաց միջոց, նորա խորհրդոց կը հպատակէին: Ի 1727 ան, համաձայնութիւն ծագելով Կամենիցի Երբորդակնաց և Կարմենաց մէջ, Սանդինի՝ նուիրակ Սրազանին, Կամենիցի Հոգիոս եպիսկոպոսին յանձնեց այն գործը, և հայտարար երկուց կողմանց ընտրեց զԹոշա Ստեփանոս, որոյ մինչորդութեամբ ամէն տարաձայնութիւնք բարձան և երկու կողմէն ևս զուէ մնացին:

Այս երևելի անձն իւր արդիւնալից, երկիւղած և աշխատաւոր կեանք կըբած է ի 31 հոկտեմբերի, 1739, ի Սթանիսլաւով քաղաքի. ուր յորձանագրութեան նմիկցելոց ի ցուցակին գրած կայ այսպէս. Stephanus Roscka singularis doctrinae, eruditionis ac pietatis Prae-latus, plurimis saeculis memorandus, qui editia plurimorum voluminibus, vere cum sole dispersit manus suas ab Occidente in Orientem plenus dierum et meritorum confessus et sacra synæi refectus obiit.

Իւր երկաթորութիւնքն են հետեւեալքն. Արիստոտելի Փիլիսոփայութիւն, 2 հատոր. Աստուածաբանութիւն դպրոցական, 2 հատոր. Բառարան հայ-լեհ, լեհ-հայ. Կենսագրութիւն եպիսկոպոսաց Հայոց ի Լեհս. Մաշտոց Հայոց գրեալ ի նմանէ ի Թեմակիցի: